

MEHMAN SÜLEYMANOV<sup>1</sup>

## MÜSƏLMAN ATLI DİVİZİONU

*Açar sözlər: Müsəlman korpusu, Müsəlman atlı divizionu, milli qoşun hissələri, səfərbərlik, milli zabit kadrları*

XX əsrin ikinci onilliyinin sonlarında öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsi ərəfəsində Azərbaycan xalqının qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri milli hərbi qüvvələrin yaradılması məsələsi idi. Bu məsələnin həlli və reallaşdırılması yalnız Azərbaycan xalqının milli mənafehlərinin qorunması zərurəti ilə deyil, həm də mövcud mürəkkəb tarixi şəraitdə millətin fiziki mövcudluğunun qorunması zərurəti ilə şərtlənirdi. Milli qüvvələr şübhə etmirdilər ki, istər Azərbaycanın yenidən qopduğu imperiya hüduqlarında, istər Azərbaycanın özündə, istərsə də ətraf bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi, etnik proseslər xalqı böyük faciələrlə üzləşdirə bilər. Mövcud olan hakimiyyət çərçivəsində dövlət üsuli-idarəsinin səmərəli fəaliyyətinə heç bir ümid bəslənmədiyi bir vaxtda xalqı qarşılaşmış olduğu bu faciələrdən isə milli hərbi qüvvələrə arxalanmaqla qorumaq mümkün ola bilərdi. Belə milli qüvvələrin formalaşdırılması istiqamətində atılmış mühüm tarixi addımlardan biri Müsəlman korpusunun təşkili oldu.

Müsəlman korpusunun təşkili ilə bağlı Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsi tərəfindən qaldırılan məsələ Cənubi Qafqazın o zamanı legitim hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən 1917-ci il dekabr ayının 11-də təsdiq olundu. "Açıq söz" qəzetinin 7 yanvar 1918-ci il tarixli nömrəsində çap olunmuş həmin qərarda deyilirdi:

"1. Zaqafqaziya müsəlmanlarının əsgərliyə alınması könnüllü sifətilə olmalıdır.

2. Müsəlman əsgərlərinin toplanması Mərkəzi Zaqafqaziya Müsəlman Komitəsinə tapşırılmalı, məzkur komitə kifayət qədər də silah daşımağa müstəid olan adamlar verməlidir.

3. Toplanmış könnüllülər müayinəyi-tibbiyyədən sonra əsgəri hissələrə təqdim edilməlidirlər.

4. Əsgəri hissələrə təqdim edilmiş müsəlman əsgərləri xidməti yerinə yetirməkdən ötrü ümumi qayda və əsas üzrə əsgərlər sinfində qalmalıdırlar.

5. Komandanlar, erkani-hərb məmurları və ümumiyyətlə bütün zabitlər Zaqafqaziya yerli müsəlmanlarından olmalıdır. Bunlar kifayət etmədikdə başqa millətlər də üzv oluna bilərlər.

6. Qolordunun (korpusun – M.S.) təşkili və hissələrinin təchizi barədə bütün məxaric ümumi əsas və qayda mucibincə Rusiya Cümhuriyyətinin sair əsgəri hissələrində olduğu kimi dövlət xəzinəsi öhdəsinə qoşmalıdır.

Bu qolordu təşkil olunduqdan sonra Zaqafqaziya müsəlmanlarının soldat pulu (əsgəri naloq) verməkdən azad edildikləri haqqında bir əmrnamə verilməlidir" (1, s.86-88).

Müsəlman korpusunun formalaşdırılmasına Cənubi Qafqazın digər milli birlikləri ilə müqayisədə kifayət qədər fərqli şəkildə başlanmışdı. Dövrün milli siyasi fəalları da bildirdiyi kimi, "müsəlman alayının təşkili mübahisə və münafişə halında ikən gürcü və erməni alaylarının təşəkkülü həman tamam olub bitmişdi" (7, s.31). Xüsusilə, azərbaycanlıların mövcudluğuna qənim kəsilmiş erməni milli hərbi qüvvələrinin təşkili sahəsində xeyli işlər görülmüşdü. Hələ, 1917-ci ilin fevralında Petroqradda hakimiyyət dəyişikliyi baş verəndən sonra Erməni Milli Şurası çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı ordusu tərkibində atıq mövcud olan erməni atıcı taborlarının bazasında atıcı alayların yaradılması haqqında məsələ qaldırdı. Bu alayların hər birinin iki tabordan təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Rusiyanın yeni hakimiyyət orqanları ermənilərin bu təklifini də qəbul etdilər və mərkəzin razılığı əsasında Qafqaz cəbhəsi komandanlığı 1917-ci ilin iyul ayında erməni atıcı alaylarının təşkili barəsində əmr imzaladı. Bu yeni yaradılan erməni atıcı alayları

<sup>1</sup> Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Hərbi Akademiyasının dosenti, tarix üzrə elmlər doktoru.

sonradan Erməni korpusunun əsasını təşkil etdi (10). Ona görə də milli korpusların təşkili barəsində Zaqafqaziya Komissarlığı qərar verəndə erməni milli korpusu artıq hazır idi. Müsəlman korpusunun təşkilinə isə heç bir hərbi quruculuq bazası olmadan başlanmalı idi.

Müsəlman korpusuna komandanlıq çar Rusiyası ordusunda general-leytenant rütbəsinə qədər yüksəlmiş və 1917-ci il dekabr ayının 2-də (9, s.185) bu ordudan istefa vermiş general-leytenant Əliəğa Şixlinskiyə tapşırıldı. Müsəlman korpusu Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən yaradılmış bir hərbi birlik idi və ona görə onun komandanı da Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən təyin edilmişdi. Amma bu vəzifəyə təyinat Zaqafqaziya Müsəlman Komitəsinin vəsəti əsasında aparılmışdı.

General-leytenant Ə.Şixlinski sovet hakimiyyəti illərində yazdığı xatirələrində Müsəlman korpusunun komandiri təyin edilməsi haqqında bu qeydləri etmişdi: "...Sonra Azərbaycan (Müsəlman - M.S.) korpusu təşkil etmək qərara alındı. Bu korpusa komanda etməyi mənə təklif etdilər. Mən xəstə olduğuma və müalicəyə gəldiyimə əsaslanaraq boyun qaçırdım. Buna baxmayaraq mənim orada olmadığım günlərdə Müsəlman korpusu təşkil etmək və başqa bir adam təyin olunana qədər bu korpusa mənim müvəqqəti komandirlik etməyim haqqında əmr vermişdilər. Bu zaman mən Yelizavetpola (Gəncəyə) getmişdim. Tiflisə qayıtdıqda müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olunduğu barədə əmr oxudum... Dekabrın 31-də (1917-ci ildə - M.S.) mən öz qərargahımın ilk heyəti ilə Gəncəyə getdim ki, orada hissələrin təşkil edilməsi ilə məşğul olum" (9, s.188-189).

Zaqafqaziya Komissarlığının 19 dekabr 1917-ci il tarixli qərarına əsasən çar Rusiyası qoşunlarının Cənubi Qafqazda yerləşmiş 6-cı korpusu Müsəlman korpusunun formalaşdırılması üçün struktur bazası kimi seçildi (1, s.86-88). Nəzərdə tutulmuşdu ki, 6-cı korpusun təchizatı, strukturları Müsəlman korpusuna verilsin və Müsəlman korpusu onun bazasında formalaşdırılsın. Amma Rusiyadakı hakimiyyət çevrilişlərindən sonra dağılmaqda olan bu korpusdan Müsəlman korpusuna ordu quruculuğu

üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edə biləcək bir mülikiyyət çatmadı. Yalnız tək-tək qeyri-müsəlman zabitlər Müsəlman korpusu sıralarında xidmət etməyə razı oldular.

Müsəlman korpusunun strukturu 6-cı korpusun strukturuna uyğun idi və onun tərkibinə xidmət sahələrindən başqa bu birlik, hissə və bölmələr daxil idi: hər biri dörd alaydan ibarət olan iki piyada diviziyası, üç alaydan ibarət olan süvari briqadası, iki topçu briqadası, istehkam taboru, atlı batariya, mortir və park divizionu, 2-ci müsəlman mortir parkı (5, v.7-8).

Müsəlman korpusunun təşkili barəsində Zaqafqaziya Komissarlığının qərarından da göründüyü kimi, bu korpus üçün əsgərlərin toplanması Müsəlman Komitəsinə tapşırılmışdı. Yəni, Mərkəzi Müsəlman Komitəsi və yerlərdə olan milli şuralar azərbaycanlı əhali arasından köntüllüləri toplayaraq Müsəlman korpusunun strukturlarının formalaşdırılmasına istiqamətləndirməli idilər. Korpusun sırayı heyəti yalnız müsəlmanlardan təşkil olunmalı idi. Korpusun zabit heyətinin komplektləşdirilməsinə isə müsəlman zabitlərinin çatmadığı halda digər millətlərdən olan zabitlər cəlb edilə bilərdi. Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə səfərbərlik sisteminin olmadığı bir vaxtda əhali arasından əsgər toplanması kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ idi. Buna baxmayaraq, hər halda bu istiqamətdə müəyyən işlər aparılırdı.

Müsəlman korpusunun təşkilinə icazə verilməsi milli dairələr tərəfindən kifayət qədər sevinclə qarşılanmışdı və ona görə milli tərkibli qoşun hissələrinə köntüllü şəkildə qoşulmaq istəyənlər də yox deyildi. Məsələn, Rəşid bəy Şəmşəddinov adlı bir azərbaycanlı öz ətrafında atlılardan ibarət dəstə toplamış komandanlığa müraciət edərək dəstəsi ilə Müsəlman korpusu tərkibində xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirmişdi. Müsəlman korpusu komandanının müvafiq əmri ilə Şəmşəddinovun bu təşəbbüsü qəbul olunmuş və ona həтта praporşik (leytenant) rütbəsi də verilmişdi (4, v.15).

Mövcud olan məlumatlara görə, Müsəlman korpusunun təşkilinə başlanmasından sonra həтта başqa şəhərlərdə təhsil alan azərbaycanlılar da Bakıya qayıdırdı və milli qoşun hissələrinin sıralarına yazılırdılar (8).

Bakıda da milli əhval-ruhiyyəli gənclər arasında Müsəlman korpusuna köntüllü yazılmaq üçün bir fəallıq özünü göstərməyə başladı. Azərbaycanın milli sahibkarlığının aparıcı nümayəndələri olan H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev kimi zənginlər tərəfindən müdafiə olunan və maliyyə dəstəyi göstərilən milli tərkibli bölmələrin təşkilində elə bu zənginlərin övladları da iştirak edirdilər. O cümlədən, H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd və Ş.Əsədullayevin oğlu Əli Bakıda milli tərkibli qoşun bölmələri tərkibinə yazılan ilk köntüllülərdən idilər. Yeni yaradılan milli qoşun dəstəsinin Bakı millionerlərinin maliyyə dəstəyinə əsaslandığını həmin dəstənin tərkibində xidmət etmiş İvan Zaxarov adlı zabit də təsdiq edirdi (2, v.24).

Köntüllülər hesabına Bakıda formalaşdırılan milli qoşun dəstələrindən birinin üzvü Mirzəzid Seyidli həmin günlərdə görülməli işləri belə təsvir edirdi: "Hacı Zeynalabdin kimi zənginlərdən pul toplanıldı və "İsmailiyyə"nin bir guşəsində gurultusuz "köntüllü" əsgər toplanmasına başlandı. İlk həftədə 50-60 köntüllü yazıldı. Onlar arasında arkaadaşlara örnək olmaq üçün mən də vardım. Təşkilatın başında atlı minbaşısı İskəndərbəyli dururdu. Köntüllülərimizin içərisində ən yaxşı Dağıstanlı qardaşımızdan da var idi. Bakının Çəmbəkənd məhəlləsində məktəb binasından əcələ qışla yapıldı və dərhal əsgəri təlimlərə başlandı. Ancaq silahsız idik. Qışla bulunduqdan sonra 20-30 əsgər daha alındı. Bunların arasında milyonçu Hacı Zeynalabdin oğlu Məhəmməd də vardı. Bu gənc tələbə millət yolunda özünü qurban etməyə önmüzdə and içdi və o gündə də səmimi arkaadaşımız oldu. Əsgər toplamaq gic iş deyildir. Köntüllü yazılaraq öz millətinə xidmət etmək arzusunda olanlar çox idi. Ancaq silah və eyni zamanda zabit yoxluğu böyük nöqsanlarımızdan biri idi. Zabıt məsələsini həll etmək üçün Miralay Tabasaranlının idarəsi altında Çəmbəkənddə bir hərbi məktəb yarandı və tələbə qardaşlarımızın bir çoxu oraya yazıldı" (8).

Mirzəzid Seyidli sonra xatirələrində Lənkərana 80-ə yaxın hərbi xidmətinin yola düşdüyünü yazırdı. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Bakıda yeni yaradılan milli qoşun dəstəsinin tərkibinə 80 nəfər köntüllü toplanmışdı. Bu

köntüllülər toplandıqdan sonra Müsəlman korpusunun qərargahına məruzə edildi və korpusun qərargahında qərar alındı ki, Bakıda toplanan atlı dəstəsinə Müsəlman atlı divizionu adı verilsin. Bu divizion Müsəlman korpusunun süvari briqadasının 2-ci süvari alayının 2-ci divizionu kimi rəsmiləşdirilmişdi. Amma həmin korpusun hissələrindən uzaqlığına görə, həmin də təşkilatlanma xüsusiyyətlərinə görə bu divizion formal olaraq əlahiddə hissə statusuna malik idi. Onun 2-ci süvari alayının 2-ci divizionu kimi deyil, Müsəlman atlı divizionu kimi tanınması da bundan irəli gəlirdi.

M.Seyidlinin xatirələrində bu divizionun formalaşması ilə bağlı bir sıra maraqlı məqamlar vardır. Əvvəla, o da milli gənclər arasında xidmətə köntüllü yazılanların çox olmasını təsdiq edir. Amma bu hissənin formalaşdırılmasında vətənpərvərlik hissələri nə qədər çox olsa da, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün problemlər də yox deyildi. Silah, zabıt kadrları, döyüş təcrübəsi və hazırlığı mövcud deyildi. Sonra imkan yaranan kimi, Bakının Çəmbəkənd hissəsində olan məktəb binasında döyüş hazırlığının aparılmasına başlandı. M.Seyidli döyüş hazırlığına polkovnik Tabasaranlının rəhbərlik etdiyini bildirdi. Çox təəssüf ki, istər Müsəlman korpusunun, istərsə də Cümhuriyyət ordusunun dövriyyədə olan arxiv sənədləri içərisində Tabasaranlı haqqında hər hansı bir məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Çox güman ki, Tabasaranlı ixtiyar yaşında olan bir hərbiçi olmuş və milli hərbi qüvvələrin yaradılmasına öz təcrübəsini vermək istəmişdi. Çünki, o çox yaşlı olmasaydı, heç şübhəsiz ki, Cümhuriyyət ordusunda xidmətə qoşulardı.

Nəhayət, M.Seyidli milli qoşun dəstəsinin toplanmasına minbaş İsgəndərbəylinin rəhbərlik etdiyini bildirdi. Arxiv sənədlərində isə bu şəxs İsgəndərbəyli kimi deyil, ştab-kapitan İsgəndər Məlikbəyov kimi təqdim olunmuşdur (2, v.24). Malik olduğu rütbəsinə görə İsgəndər Məlikbəyovun da peşəkar süvari hərbiçi olması şübhəsizdir. Lakin onun haqqında da hələlik dövriyyədə əlavə məlumatlar mövcud deyil.

Müsəlman atlı divizionunun təşkilinə 1918-ci il yanvar ayının əvvəllərində başlandı və qısa müddət ərzində yuxarıda göstərilən

sayda könüllünü toplamaq mümkün oldu. Zabit kadrlarına olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün Bakıda qeyri-müsəlman zabıtların da divizionla cəlb edilməsinə başlandı. Onlardan biri kornet İvan Zaxarov idi. O, Bakıda yerləşmiş Qafqaz sərhəd atlı divizionunun zabiti olmuşdu. Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra bu divizion buraxılmış və İ.Zaxarov müsəlman atlı divizionuna qoşulmuşdu. Xidmət təcrübəsi nəzərə alındığı üçün o, müsəlman atlı divizionunun ikinci yüclüyünün (bölüyünün) komandiri təyin edilmişdi. İ.Zaxarovun verdiyi məlumata görə, onun üçün xidmət səhər saat 8-də başlayırdı. O, hərbi hissəyə gəlir, yüzlüyü sıraya düzür və bu yüzlüyün şəxsi heyəti ilə taqım və eskadron təlimləri keçirdi. Könüllülər at çapmaq məharətinə yiyələnəndikləri üçün ilk vaxtlar təlimlər piyada şəklində həyata keçirilirdi (2, v.23).

1918-ci ilin yanvarında erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin Bakıda kifayət qədər güclü olması müsəlman atlı divizionunun və bütünlükdə digər milli qoşun hissələrinin Bakıda və ətrafında formalaşmasına ciddi bir maneə idi. Öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək və mənfur planlarını həyata keçirmək üçün ifrat vasitələrdən çəkinməyən həmin qüvvələr milli qoşun hissələrinin təşkilatlanmasında son dərəcə narahat idilər və bu prosesə maneə olmaq üçün ən müxtəlif təzyiqlərə əl atdılar. Bunun üçün onların tabeliyində kifayət qədər hərbi qüvvə də var idi. Belə bir şəraitdə digər milli hərbi qüvvələr kimi, müsəlman atlı divizionunun da Bakıda qalması çətinləşdi və bu divizion Lənkərana yollandı.

M.Seyidli öz xatirələrində bu barədə belə yazırdı: "Girişdiyimiz bu ciddi hazırlıqlar Bakıda olan Sovdeplərin heç də xoşuna getmirdi. Eyni zamanda ermənilərin də rus soldatları arasında bizə qarşı yaptıkları şiddətli propaqanda zətən gərgin olan aramız bir qat daha da artırdı. Nəhayət, göz önündən çəkilməyi qərar verdik. Bizə ən yaxın yer Lənkəran şəhərini seçdik və bir axşama yaxın Lənkəran 80-ə qədər nizami bir əsgər kütləsinə sahib oldu. İlk dəfə olaraq Lənkəran əhalisi sevinclə, göz yaşları ilə milli əsgərlərini salamlayırdılar" (8).

Çox güman ki, müsəlman atlı divizionunun Lənkərana göndərilməsi yalnız bu divizionun rəhbərliyinin deyil, həm də müsəlman korpusunun qərargahının qərarı idi. Mövcud olan məlumatlar da onu deməyə əsas verir ki, divizionun Lənkərana göndərilməsi yalnız Bakıda hərbi-siyasi şəraitin mürəkkəbləşməsi ilə deyil, həm də Rusiya qoşunlarının buraxılması ilə Azərbaycanın cənub sərhədlərinin və cənub bölgəsində yerləşən əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı idi (2, v.24). Çünki bir tərəfdən İran ərazisindən soyğunçu dəstələr talançı basqınlar edərək əhaliyə ciddi problemlər yaradırdı, digər tərəfdən də bölgədə olan Rusiya qoşun dəstələrinin bir sıra zabit və komandirləri Rusiyana çökməsi, zorla bölgədə milli qüvvələrinin və eləcə də bolşevik qüvvələrinin güclənməsi ilə barışmırdılar. Bu isə bölgədə qarışıqlığı və xaosu daha da artırırdı. Mövcud olan məlumatlara görə, çar Rusiyası çökən zaman Lənkəran-Biləsuvar bölgəsində polkovnik İlyəşeviçin komandirliyi altında 29-cu sərhəd briqadası (6, s.52), habelə 4-cü və 7-ci sərhəd alayları var idi (3, v.4).

Polkovnik İlyəşeviç milli qüvvələrin güclənməsini heç bir vəchlə qəbul etmək istəmir və qeyri-müsəlman əhaliyə, habelə tabeliyində olan hərbi qüvvələrə arxalanmaqla Lənkəran-Biləsuvar bölgəsində öz hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Belə bir hakimiyyətin qurulması üçün İlyəşeviç yerli əhaliyə ən müxtəlif təzyiqlər göstərərək belə çəkinmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, müsəlman atlı divizionunun Lənkərana gəlməsi bölgə əhalisi tərəfindən çox böyük sevinclə qarşılanmışdı. Məsələn, bir qrup müsəlman tərəfindən Qızılağac müsəlmanlarına ünvanlanmış sənəd də bunu sübut edirdi. Elmi dövriyyəyə ilk dəfə çıxarılan bu müraciət çox güman ki, Lənkəran əhalisinin nümayəndələri tərəfindən yazılmışdı. 20-dən çox insan tərəfindən imzalanmış həmin müraciətdə deyilirdi: "Qızılağac müsəlmanlarının hüuru-mübarəkliklərinə. Dün gün müsəlman Lənkəran Uyezdidin müsəlmanlarının imdadına əziz Lənkəran polku varid oldu. Qət olundu ki, islam düşməni ruslar ki, burada var məhv etmək... Ayılın Qızılağaclı qardaşlar, yatmaq zamanı deyil. Nə hərəkət edirsiniz, nə xəyaldasınız. İndi bu zamandır ki,

qardaş qardaşa gərək öz imdad əlini uzada. Məgər sizdə islam qanı yoxdur? Belədir qardaşlıq haqqı? Beləmi bizə vəsiyyət edib Rəsulü-əkrəm? İmdad zamanıdır, qardaşlar. Bu axırıncı kağızdır, yazıb sizə məlum edirik və təklif edirik atın, atın ruslar ətayini, tutun islam ətayindən. Cavabı bu gün saat 2-yə kimi gözləyirik. Cavab verin, əlahidə xəyal etməyin, qüvvəmiz böyükdür. 29 cəmədi-yül axər" (2, v.29).

M.Seyidli də öz xatirələrində müsəlman atlı divizionunun Lənkəranda yerli əhali tərəfindən böyük sevinclə qarşılanmasını təsdiq edirdi. O yazırdı: "Özümüzü qüvvətli, daha doğrusu silahlı göstərə bilmək üçün 12-13 silahlını ön sıralara qoşmuş idik. Minlərcə əhalinin bizi sarması, gurultulu türk əsgərlərinin nizamlı yürüşü, zabitlərin salam verən parlaq qılıncları və əhalinin ardı kəsilməz alqışları həqiqi rəsmi-keçidi andırmaqda idi. Bax, bu bizim ən yaxın və ən canlı ülgümüz olmuşdu" (8).

Hazırda elmi dövriyyədə müsəlman korpusunun və onun tərkibinə daxil olan hissə və bölmələrin xidməti həyatı haqqında çox az həcmdə məlumat mövcuddur. Məlum olan sənədlər də daha çox müsəlman korpusunun rəhbərliyi tərəfindən imzalanmış əmrlər və sənədlərdir. Müsəlman korpusunun tərkibinə daxil olmuş hissə və birləşmələr xidmətin təşkili ilə bağlı isə ümumiyyətlə heç bir sənəd elmi dövriyyədə yoxdur. Bu isə müsəlman korpusunun hissə və birləşmələrində xidmətin necə təşkil edilməsi haqqında fikir yürütməyə imkan vermir. Hətta daxili əmrləşmənin aparılması haqqında belə aydın təsəvvür mövcud deyildi. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivinin 1059-cu fondunun 2-ci siyahısının 2-ci və 3-cü saxlama vahidlərində mövcud olan bir neçə sənəd bu boşluğun aradan qaldırılması üçün xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənədlərdən biri müsəlman atlı divizionu üzrə verilmiş daxili əmrdir (2, v.31).

1918-ci ilin mart soyqırımından sonra Bakıda öz diktaturasını bərqərar edən bolşevik-daşnak cütlüyünün hərbi qüvvələri ətraf bölgələri və o cümlədən Lənkəran bölgəsini də işğal altına aldılar. Bundan sonra Lənkəran bölgəsində müsəlman atlı divizionu və bütünlükdə milli qüvvələrlə əməkdaşlıq etmiş şəxslər həbs

edilərək istintaqqa cəlb edildilər və onlar Bakının İnkilabı Müdafiə Komitəsi nəzdində yarıdılmış Fövqəladə hərbi-istintaq komissiyasına verildilər. Müsəlman atlı divizionun adı çəkilən daxili əmri bu istintaq komissiyasının sənədləri arasında qalmışdır.

Yalnız bu əmrin mövcudluğu bütünlükdə müsəlman korpusunun hissə və birləşmələri daxilində xidmətin təşkili ilə bağlı müəyyən təsəvvürlər əldə etməyə imkan verir. Bu sənəddən aydın olur ki, korpusun bütün hissə və birləşmələri daxilində gündəlik daxili əmrlər imzalanmış və ciddi sənədləşmə aparılmışdı. Çünki könüllülük əsasında formalaşan müsəlman atlı divizionunda daxili əmrlər yazılırdısa, nizami tələblər əsasında formalaşan digər hissə və birləşmələrdə belə əmrlərin yazıldığı şübhəsizdir. Bu da ondan xəbər verir ki, xidmətin təşkili ilə və sənədləşdirilməsinə müsəlman korpusunda çox ciddi şəkildə yanaşılmışdır.

Müsəlman atlı divizionunun haqqında danışılan daxili əmri 1918-ci il mart ayının 12-də imzalanmışdır və onun sıra nömrəsi 55-dir. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müsəlman atlı divizionu üzrə ilk əmr təxminən 1918-ci il yanvar ayının ortalarında imzalanmışdır. Yəni, müsəlman atlı divizionunun rəsmiləşdirilməsi həmin tarixə təsadüf edir. Bu əmr rus dilindədir və əmrdə hissənin adı belə verilmişdir: "Мусульманский конный дивизион".

Əmrə əsasən müsəlman atlı divizionunun strukturunu da dəqiqləşdirmək mümkündür. Bu struktur belə olmuşdur: divizionun 1-ci və 2-cü yüzlüyü, topçu taqımı, pulemyot taqımı, part-təchizat hissəsi. Divizionda baytarlıq xidməti də mövcud idi. Divizion baytar divizionu qərargahının və ya park-təchizat hissəsinə daxil ola bilərdi. Əmrə əsasən divizion strukturlarının komandirlərini də müəyyənləşdirmək mümkündür: 1-ci yüzlüyün komandiri kornet Əli Əsədullayev (o, Bakı milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin oğlu idi), 2-ci yüzlüyün komandiri kornet İvan Zaxarov, pulemyot komandasının komandiri praporşik Seyidəliyev, park-təchizat hissəsinin komandiri praporşik Hacıyev, baytar xidmətinin rəisi həlim Petuxovski idi. Topçu taqımının komandirinin adına bu əmrə rast gəlmək mümkün deyildir (2, v.31).

Ümumiyyətlə, Topçu tağımlı atlı divizionlar üçün xarakterik deyil. Müsəlman atlı divizionunda bu tağımlı olması bölgədə bir neçə topun ələ keçirilməsi ilə bağlı idi. Bu topların ələ keçirilməsini M.Seyidli belə təsvir edirdi: "Topçu zabitimiz vardısı da yalnız topumuz yoxdu. Onu da gözləmədiyimiz bir yerdən Tanrı bizə yetirdi. Bir gün adamlarımız sevincli bir xəbər gətirdilər. Astarə limanında ruslar hüdud boyundan qaldırdıqları topları qayığa yükləyərək Bakı Sovdeplərinə göndərmək niyyətində idilər. Dərhal erkani-hərbimiz toplanaraq topların ələ keçirilməsini qərar aldı. Bu qərarın icrasını topçu yüzbaşısı mərhum Kaçmarjevski (bu gənc zabıt qısa bir zamanda bizləri o qədər sevdi ki, bizimlə tam arkadaş olmaq arzusu ilə dinimizi belə qəbul etdi) dərs öhdə etdi və on kişi seçmə əsgərlər Astaraya yönəldi. Dan yeri ağaranda Astaraya çatmışdı. Vəpür (qayıq) yol almağa hazırlanırdı. Dərhal tərtibat alaraq qayıq əlinə keçirdi və Kaçmarjevskinin əmri üzrə qayıq Lənkərana doğru yol aldı. Özü isə əsgərlərinin bir hissəsi ilə Lənkərana xəbər göndərərək qayıqda qalmışdı. Əlindəki bombası ilə ruslara: "Qayıqın yolunu dəyişdiyini anlasam son bombamı top mərmilərinin içinə atacağam, belə canına qıyan varsa" – deyər əmin etmişdi. Bu dəfə topçu hissəsi də yarandı" (8).

Müsəlman atlı divizionu üzrə 12 mart 1918-ci il tarixli 55 nömrəli əmrdə bu divizionda xidmət edən aşağıdakı zabitlərin və döyüşçülərin adları ilə rastlaşmaq mümkündür: kornet Qberdsiteli, poruçik Keçmerjevski, praporşik Rzabəyov, praporşik Kaxidze, divizion yavəri podporuçik Əfəndiyev, 2-ci yüzliyin yefeytoru Əli Cəbiyev, həmin yüzliyin atlı Səttar Qasım oğlu və İsrail ağa Cavanşir, 2-ci yüzliyin baş uryadniki İbrahim Mehdiyayev.

İstintaq sənədləri arasında divizionun pulemyot komandasının 1918-ci ilin mart ayına olan 14 nəfərdən ibarət şəxsi heyətinin siyahısı da vardır. Həmin siyahıda bu döyüşçülərin adları göstərilmişdir: Böyükağa İsmixanov, Həsən Həsənbəyov, Əlihəsən Həməzəli oğlu, Bilal Nəzərəli oğlu, İsgəndər Rza oğlu, Xeyrulla Heybətov, Əbdülrəhim Rəhimov, Hacıbaba Cavad oğlu, Əbdülbaqi İsmayılov, Mustafa Qasımov, Qəzənfər Nərimanov, Rəcəbəli Əliyev, Cəmaləddin Qədirov, Məmməd Ələkbərov (2, v.30).

Müsəlman atlı divizionunun daxili əmrindən görmək mümkündür ki, bu divizionu bölmələri gündəlik döyüş hazırlığı ilə məşğul olurdular. Bunun üçün bütün bölmələr səhər saat 8-də də dəniz kənarındakı təlim meydanına çıxar və orada döyüş hazırlığına başlayırdılar.

Divizionun təlim-tərbiyəsinin aparılması üçün silah əldə edilməsinə böyük ehtiyac var idi və Lənkərana gələndən sonra divizion rəhbərliyi bu məsələnin həlli üçün müxtəlif yollar aramağa çalışdı. Bölgədə olan rus sərhəd hissələrinin sərəncamında xeyli silah və sursat var idi. Divizionun ehtiyaclarının da məhz bu hissələrin hesabına ödənməsi daha real sayılırdı. Bu işdə Lənkəran qarnizonunun rəisi polkovnik baron Maqnuş Osten-Saken də milli qüvvələrə mümkün köməkliliyi göstərdi. Baron Osten-Saken milliyyətçə polyak idi və Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşevik qüvvələrinə rəğbətli yanaşmırdı. Ona görə də milli qüvvələrə kömək göstərilməsinə meylli idi və ələ bunun üçün idi ki, bolşevik-daşnak qüvvələri 1918-ci ilin aprelinə Lənkərana daxil olanda onu da həbs edərək Bakıya apardılar. Müsəlman divizionu rəhbərliyinin nümayəndələri Lənkərana yetişəndən sonra polkovnik Osten-Sakenin yanına yollanaraq özlərini təqdim etdilər. Polkovnik Osten-Saken Müsəlman atlı divizionunu Zaqafqaziya Komissarlığına tabe olan qanuni hərbi hissə kimi tanıdı və bu divizionun rəhbərliyinin mürciətinəndən sonra milli hissəyə 2 ədəd pulemyot ayırdı (2, v.35).

Polkovnik Osten-Saken eyni zamanda Müsəlman atlı divizionunun döyüşçüləri tərəfindən dağılmaqda olan rus hissələrindəki silah və sursatın müsadirə edilməsinə də maneçilik yaratmadı. Yuxarıda qeyd ediləndi kimi, Müsəlman divizionu döyüşçülərinin fəallığı və qətiyyəti nəticəsində Astarada olan və Bakıdakı sovet qüvvələrinə göndərilməsi nəzərdə tutulan topçu batareyası ələ keçirildi və divizionda topçu tağımlı da yaradıldı. Bu topların geri qaytarılması üçün həm bölgədəki rus hissələri komandanlığı, həm də bolşeviklər çox cəhdlər göstərdilər. Məsələn ilə bağlı 1918-ci il mart ayının 8-də Lənkəranda yerli ictimai təşkilatların, bölgədəki hərbiçilərin nümayəndələrinin və Bakıdan gəlmiş bolşevik nümayəndələrinin iştirakı ilə toplantı

keçirildi. Bu toplantıda Bakı fəhlə və əsgər deputatları komitəsinin nümayəndəsi Hacı Hüseyin Tağıyev çıxış edərək Müsəlman atlı divizionunun sərəncamında olan topların Lənkəranda saxlanmasına ehtiyacın olmadığına bəyan etdi və bununla onların təhvil verilməsi üzərində təkid etdi. Lənkəran şəhər dumasının sədri Xanoglan Talışxanovun sədrliyi altında keçən bu toplantıda digər bolşevik nümayəndələri də, habelə milli ictimai təşkilatların nümayəndələri kimi həkim Şaxtaxtinski, Teymur bəy Dünyamalibəyov, hərbiçilərdən qarnizon rəisi polkovnik Osten-Saken, Müsəlman atlı divizionunun 1-ci yüzliyünün komandiri Əli Əsədullayev və digərləri çıxış etdilər. Hərbiçilər və ictimai təşkilatların nümayəndələri topların Lənkəranda saxlanmasının zəruriliyini bildirdilər. Polkovnik Osten-Saken hətta onu da bildirdi ki, Astaradan 4 ədəd topun Bakıya aparılması üçün gəmilərə yüklənməsi ondan xəbərsiz olaraq, yəni qeyri-qanuni şəkildə edilmişdi və ona görə də bu topların bölgədə saxlanmasına və sərhəd xəttinin qorunması üçün ondan istifadə edilməsinə təkid etdi (2, v.9). Beləliklə, bolşeviklərin və bölgədə mövcud olan rus hərbi hissələrinin qaragüruhçu rəhbərliyinin təkidinə baxmayaraq Müsəlman atlı divizionunun tabeliyində olan 4 ədəd topu almaq mümkün olmadı.

Ümumən, bolşevik-daşnak qüvvələri, o cümlədən bu qüvvələri dəstəkləyən rus hərbi hissələri rəhbərliyi Lənkəranda və bölgədə olan silahların bölgədən çıxarılmasına və onların milli qüvvələrin əlinə keçməsinə mane olmaq üçün davamlı təxribatlar həyata keçirirdilər. Bu təxribatların qarşısının alınması üçün Müsəlman atlı divizionunun bölgəyə gəlməsindən az sonra Lənkəran şəhər dumasının fəvqəladə iclası keçirildi. Duma üzvlərindən başqa polkovnik Osten-Sakenin, Müsəlman atlı divizionu komandirinin və zabitlərinin iştirakı ilə keçirilən həmin iclasın müzakirələrində qərar alındı ki, silahların Lənkəranda çıxarılmasına son qoyulsun və lazım olarsa bu işə Müsəlman atlı divizionu döyüşçüləri də cəlb olunsun (2, v.4).

Silahların bölgədən çıxarılmasının qarşısını almaq və təchizat ehtiyaclarını aradan qaldırmaq üçün Müsəlman atlı divizionunun döyüşçüləri bölgədə yerləşmiş rus hərbi hissələrinin

anbarlarına basqınlar həyata keçirildi. M.Seyidli belə basqınlardan birini təsvir edərək yazırdı: "Aparıldığımız təhqiqatə görə, bu qışlarda tüfəng və pulemyot bol idi. Bu isə çox mühüm idi, zira Bakıda silah toplamaq ümidi artıq keçmişdi. Ermənilər bizdən daha əvvəl stansiyanı əllərinə keçirərək buradan keçən rus əsgərlərini qarşılayaraq onların silahlarını satın alırdı. Çox təəssüf o zaman ermənilərdə olan qüvvətli milli təşkilat bizdə yox idi. Çox az bir zamanda bu işdə də qələbə qazandıq. Lənkəranın qarlıq, yağmurlu, çamurlu gecələrinin birində əvvəlcə öyrəndiyimiz yollar ilə müəyyən vaxtlarda səsizcə hücum edildi. Bir damla qan axıdılmadan əlimizə keçdilər. Təslim olan rus soldatlarına bir şey olunmadı, yalnız silahları alındı və buraxıldı. Qışlarla birlikdə əlimizə 200-dən artıq tüfəng, saysız fişəng, 11 pulemyot, yük arabaları, bir neçə geyim və 40-a qədər minik atı keçdi. Artıq durmadan silahlara görə əsgər toplamağa başlandı. Sayımız artıq yüz oldu. Atlı, pulemyotçu hissələr ayrıldı" (8).

Beləliklə, qısa müddət ərzində Müsəlman atlı divizionunun təşkilatlandırılması üçün xeyli səmərəli işlər görmək mümkün oldu. Bunu Müsəlman korpusunun komandiri general-leytenant Əliaga Şıxlinski də öz əmrlərinin birində xüsusi olaraq qeyd edirdi. Onun 1918-ci il mart ayının 5-də imzaladığı 49 nömrəli əmrə Müsəlman atlı divizionunun formalaşdırılması istiqamətində görülən işlər belə dəyərləndirilmişdi: "Qısa müddət ərzində divizion komandiri vəzifəsini icra edən ştab-rotmistr Məlikbəyov, kornet Əsədullayev və digər zabitlər tərəfindən formalaşdırılan Müsəlman atlı divizionu indiki dövrün çox çətin vaxtında mənim və digər rəhbər şəxslərin köməyi olmadan uzun zaman müstəqil fəaliyyət göstərməli olmuşdur. Buna baxmayaraq, divizion təşkil olunmuş, təlim almış, intizamlanmış və artıq Lənkəran qəzasının dinc əhalisini talanedicilərdən və anarxiyadan qorumaq üçün uğurlu işlər görmüşdür. Millət və Vətən naminə göstərilən bu yorulmaz fəaliyyətə görə, xidmət adından divizion komandiri vəzifəsini icra edən ştab-rotmistr Məlikbəyov, divizionun təşkilinin təşəbbüskarı kornet Əsədullayev və divizionun bütün zabitlərinə səmimi təşəkkürümü bildirirəm. Əsgərlər